

О. В. Сокальська, кандидат юридичних наук,
доцент
ORCID: 0000-0001-8737-0829

ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА ДЖЕРЕМІ БЕНТАМА: НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЄКТ «ІДЕАЛЬНОЇ В'ЯЗНИЦІ»

Постановка проблеми. Концепція «прозорого суспільства» у нас найменше асоціюється з в'язницею, яка і досі залишається за високими стінами з колючим дротом невидимою для широкого загалу. Спроби показати обивателям її внутрішній устрій викликають в останніх неабияку ажитацию і цікавість. У кожного з'являється можливість подивитися на щось невідоме, недоступне і моторошне. Такий собі алегоричний «паноптикон» – зібрання чогось небаченого і жахливого. Однак саме відкритість в'язниці, на противагу середньовічним застінкам, була покладена Джеремі Бентамом в основу концепції Паноптикону як місця ув'язнення нового типу 230 років тому. Паноптикон, завдяки архітектурно-просторовому рішення, дозволяв за мінімальних зусиль та видатків наглядати за великою кількістю деліквентів. Передбачалося, що кожен охочий зможе відвідати заклад і спостерігати за виконанням покарання і, таким чином, забезпечуватиметься громадський контроль.

У творі М. Фуко «Наглядати і карати», що зробив Паноптикон і Дж. Бентама відомими широкому загалу, за дивним збігом обставин розділ «Паноптизм» починається з детального опису заходів протидії епідемії: заборона виїздити з міста, всі мають зачинитися в будинках до кінця карантину, кожній родині слід запастися харчами тощо. М. Фуко постійно протиставляє два «образи» дисципліни: дисципліну-блокаду, зосереджену на тому, щоб подолати зло, розірвати зв'язки, зупинити час, і паноптизм – дисципліну-механізм, що має вдосконалити здійснення влади, зробивши цей процес швидким, легким і ефективним¹.

З настанням пандемічної загрози ці дисциплінарні моделі набули особливої актуальності: то-

тальний «цифровий нагляд» доповнено додатковими обмеженнями особистих і громадянських прав. Ідея Паноптикону братів Бентамів виявилася настільки універсальною, що в кожному епоху набувала нового сенсу і все більших масштабів: у кінці XVIII – XIX ст. слугувала для контролю і нагляду за деліквентами, учнями чи хворими, у XX ст. стала метафорою тоталітарного режиму, а в XXI ст., завдяки новітнім технологіям, нагляд і збирання особистих даних стали всеосяжними при збереженні основного принципу Паноптикону – Big Brother залишається абсолютно непомітним.

За цими новими сенсами в забутті опинилася первинна ідея Паноптикону Дж. Бентама як модернізованого, гуманного місця ув'язнення і, власне, його авторська концепція відбування покарання. Не останню роль у цьому відіграв М. Фуко, який, з одного боку, повернув ім'я англійського філософа із забуття і «популяризував» Паноптикон, а з іншого – представив його виключно як «лабораторію влади», «владний механізм»², зробивши символом тоталітарного суспільства. Відтоді більшість дивиться на Дж. Бентама очима М. Фуко. Як влучно зазначила Дж. Семпл, здавалося б, у Дж. Бентама мало шансів протистояти французькому філософу: Фуко – модний, цікавий, красномовний і актуальний, Бентам же дещо нудний, немодний... і мертвий уже понад 160 років³. І дійсно, читач, як правило, задовольняється версією Паноптикону М. Фуко і, захоплений його красномовством, навряд чи звернеться до бентамівського оригіналу.

Але працям М. Фуко, як доволі іронічно, проте влучно, зазначає М. Щитов, властиво, що вони викликають значний ентузіазм у дослідників, що не є спеціалістами в питаннях, про які пише філо-

² -- 256

¹ Фуко Мішель, *Наглядати й карати: Народження в'язниці* (Основи, 1998) 244–56

³ Janet Semple, 'Foucault and Bentham: A Defence of Panopticism' (1992) 4(1) *Utilitas* 105

соф. Фахівці ж часто досить критичні до його творів. Так, дослідження еволюції в'язниці, що так радо було сприйняте філософами і соціологами, в істориків викликає значні застереження¹.

Щодо інтерпретації М. Фуко Паноптикону, то йому закидають нерозуміння контексту англійської тюремної реформи, абсолютизацію архітектурного принципу Паноптикону, ігнорування управлінських засад і ключових аспектів досить гуманістичного режиму утримання². У викладі основних ідей Паноптикону французький філософ обирає лише ті твердження Дж. Бентама, які підтверджують його власний підхід до Паноптикону як механізму влади, відкидаючи чи замовчуючи інші. Зокрема, узявши за стрижневий елемент одиночне ув'язнення, М. Фуко чомусь не згадує, що у процесі доопрацювання проєкту Паноптикону Дж. Бентам відмовився від суворого одиночного ув'язнення та невидимого нагляду з центральної точки.

Думається, на противагу «Паноптикону у викладі М. Фуко», наповненого новими сенсами, є потреба звернутися і до власне Паноптикону Дж. Бентама – концепту в'язниці нового типу, що постала в конкретно-історичних обставинах як складова руху за гуманізацію покарань і реформу тюрем у Великій Британії в кінці XVIII ст.

Мета дослідження – розглянути Паноптикон у контексті тюремних перетворень і формування концепту виправного покарання у Великій Британії в кінці XVIII – на початку XIX ст., з'ясувати витоки паноптичної тюрми, визначити й проаналізувати основні складові «пенітенціарної системи Паноптикону»³ Дж. Бентама та її вплив на еволюцію в'язничних інституцій у XIX–XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Єдиним ґрунтовним дослідженням Паноптикону Дж. Бентама до сьогодні залишається дисертація та відповідна монографія Дж. Семпл. Окремі аспекти управління Паноптиконом через призму поглядів філософа на механізми адміністрування розглянув Л. Дж. Хьюм. У контексті реалізації принципів утилітаризму розглядає Панопти-

кон К. Блеймайз⁴. Витоки архітектурно-просторового концепту та роль у його розробці Самуеля (Самуїла) Бентама – молодшого брата філософа, а також еволюцію внутрішньої конструкції паноптичної тюрми досліджували Р. Еванс, Ф. Стедмен і С. Веретт.

Виклад основного матеріалу. У кінці XVIII ст. в Англії все більше обертів набував рух за покращення тюрем, після чого розпочався справжній тюремний будівельний бум. Актуальною залишалася проблема пошуку альтернативи транспорту, а проєкт побудови пенітенціарних будинків для утримання злочинців так і не був реалізований. Дж. Бентам, працюючи над ґрунтовним дослідженням теорії покарань, також долучився до тюремної проблематики: 1778 р. він опублікував *Огляд законопроектів про каторжну працю*⁵.

Упродовж 1786–1787 рр. Дж. Бентам перебував у Російській імперії в маєтку графа Потьомкіна в Кричеві, яким управляв його брат. Саме там зародилася ідея побудови Паноптикону (Паноптикуму), яку філософ намагатиметься реалізувати впродовж наступних 25 років.

Як зазначав Дж. Бентам, ідея облаштування простору мануфактури таким чином, щоб за всіма суб'єктами було легко спостерігати з центральної точки, належала брату Самуелю. Але, довідавшись про конкурс на проєкт виправного будинку в Мідлсексі⁶, Дж. Бентам вирішив, що вона ідеально підходить і для тюрми. Упродовж 1787 р. він надіслав на батьківщину декілька листів, у яких детально описав план Паноптикону, режим утримання, зумовлений архітектурною формою, та основні аспекти адміністрування закладу.

Дослівно «паноптикон» з грецької означає – простір, у якому видно все. Саме за цим принципом С. Бентам планував організувати мануфактуру в Кричеві: по колу розташовувалися майстерні, а в центрі – наглядач. Мета була не лише перманентно контролювати некваліфікованих робочих (кріпосні досить старанно працювали), а й слідувати за майстрами-англійцями, які якраз не від-

¹ Н Щитов, 'Влияние основных парадигм социальной теории на понимание природы наказания' (дис д-ра филос наук 2003) 300–1

² Hiroaki Itai, 'Surveillance et métaphore du «tribunal» dans l'utilitarisme de Bentham' (2019) 16 Bentham Studies in Japan Today <<https://doi.org/10.4000/etudes-benthamiennes.6132>> (дата звернення 10.08.2020)

³ Саме так називав її автор Дж. Бентам.

⁴ Cyprian Blamires, *The French Revolution and the Creation of Benthamism* (Palgrave Macmillan 2008) 442

⁵ J Bentham, 'A View of the Hard Labour Bill' in *The Works of Jeremy Bentham, published under the Superintendence of his Executor, John Bowring* (Edinburgh: William Tait, 1838-43) vol 4, 3–35

⁶ Ian R Christie (ed), *The Correspondence of Jeremy Bentham*, vol 3 *The Collected Works of Jeremy Bentham*. Edited by J. H. Burns (UCL Press 2017) 509

різнялися дисциплінованістю¹. За іншою версією, це мала бути презентація промислових досягнень й усіляких механічних винаходів С. Бентама перед імператрицею, яка відвідала масток князя².

Як вважає С. Веретт, концепт Паноптикону зародився у С. Бентама після відвідин православних храмів з їх ідеєю всюдисущого Бога. Якщо враховувати, що це відбувалося в рамках підготовки до візиту імператриці, то центральне місце для огляду може розглядатися ще й як метафора абсолютної монаршої влади³. Дослідник наполягає, що ідею Паноптикону слід розглядати саме в контексті абсолютистської Росії⁴.

Однак зауважимо, що контроль і нагляд за суб'єктами, які цього потребують, у досліджуваній період властивий не лише абсолютизму. На ескізі фронтиспіса майбутньої книги Дж. Бентам зобразив над схематичним «овалом з камерами» трикутник, від якого відходять промені, що більш схоже на масонський символ всевидячого ока. На сторонах трикутника написи: «Милосердя», «Справедливість» і «Пильність», узяті з 139-го псалма⁵.

Філіп Стедман звертає увагу на опис Дж. Бентамом устрою кімнат кадетів у Королівському військовому училищі в Парижі, що, можливо, надихнув його брата на ідею Паноптикону⁶. Спальні кімнати розташовувалися вздовж довгого коридору з решітчастими, досить великими вікнами на дверях, так щоб офіцер міг, прогулюючись уздовж коридору, спостерігати за тим, що відбувається всередині⁷. Лінійний принцип спостереження С. Бентам модернізував у круговий: не було потреби ходити вздовж – інспектор перебував у стані спокою. У проєкті морської школи, реалізованому С. Бентамом у Російській імперії на березі р. Охти у 1807–1809 рр., центральна будівля у вигляді Паноптикону була доповнена корпусами для

проживання кадетів, що у вигляді променів примикали до неї⁸. Саме цей підхід, а не суто паноптичний, буде реалізовано при зведенні більшості пенітенціарних закладів у США та країнах Європи у XIX ст.

Однак родоначальниками променевих тюрем братів Бентамів навряд чи можна вважати. Ще у 70-х рр. XVIII ст. розроблено проєкти круглих будівель госпіталів з променевими корпусами чи палатами, які відходили від центру, де було місце нагляду. Пізніше цей підхід упровадили й у в'язничній архітектурі. У 80-х рр. XVIII ст. В. Блекборн спроектував в'язницю з корпусами, розташованими у вигляді віяла відносно центральної будівлі. Близькість вікон камер різних корпусів й ускладнений нагляд за ними з центральної будівлі змусили В. Блекборна продовжити пошуки просторових рішень. У виправному будинку в Нортлічі корпуси утворювали півколо, а у центрі січної знаходився будинок наглядача. Дослідники вважають, що Дж. Бентам при розробці макета паноптичної тюрми міг орієнтуватися саме на цей проєкт⁹. Він лише об'єднав простір між будинком начальника тюрми та корпусами в межах однієї будівлі.

Але найбільш імовірно, що на ідею паноптичної тюрми Дж. Бентама наштовхнув опис в'язниці Св. Михайла для неповнолітніх злочинців у Римі, зведеної у 1703–1704 рр. Просторове рішення цього закладу авторства папського архітектора К. Фонтана (розташування одиночних камер у три поверхи по обидві сторони великої прямокутної зали зі склепінчастим дахом і вівтарем) Дж. Бентам доповнив «винаходом» свого брата – наглядачем-контролером у центрі, а для кращого нагляду спланував будівлю у вигляді ротонди. За задумом К. Фонтана, лише троє наглядачів повинні були ефективно здійснювати нагляд завдяки тому, що в кожній камері було два вікна: одне зовнішнє, інше виходило в залу¹⁰ (під час богослужіння неповнолітні не покидали камери, а спостерігали через решітчасті вікна), а також чути будь-який шурхіт чи тиху розмову, оскільки ув'язнені перебували у повній тиші¹¹. Обидві складові на-

¹ Alessandro Stanziani, 'The Traveling Panopticon: Labor Institutions and Labor Practices in Russia and Britain in the Eighteenth and Nineteenth Centuries' (2009) 51(4) Comparative Studies in Society and History 719–20

² S Werrett, 'Potemkin and the Panopticon: Samuel Bentham and the Architecture of Absolutism in Eighteenth Century Russia' (1999) 2(1) Journal of Bentham Studies 15–6

³ -- 21

⁴ S Werrett, 'The Panopticon in the Garden: Samuel Bentham's Inspection House and Noble Theatricality in Eighteenth-Century Russia' (2008) 3 Ab Imperio 61

⁵ P Steadman, 'The Contradictions of Jeremy Bentham's Panopticon Penitentiary' (2007) 9 Journal of Bentham Studies 7

⁶ P Steadman, 'Samuel Bentham's Panopticon' (2012) 14(1) Journal of Bentham Studies 28

⁷ J Bentham, *Panopticon or The Inspection House* (Reprinted and sold by T. Payne, London, 1791) Letter XXI 123–4

⁸ Див.: P Steadman, 'Samuel Bentham's Panopticon' 28

⁹ P Steadman, *Building Types and Built Forms* (Troubador Publishing Ltd 2014) 309

¹⁰ P Steadman

¹¹ 'A Roman Silence. Planet Prison and Other Tales' <<https://michaelmc.typepad.com/my-blog/2011/04/i-made-a-private-pilgrimage-when-in-rome-last-week-i-was-seeking-out-a-silence-and-the-site-of-an-experiment-it-took-me-off.html>> (дата звернення 11.09.2020)

гляду Дж. Бентам запозичив, лише з тією різницею, що замість внутрішнього вікна у Паноптиконі були решітчасті двері, а контролювати все, що відбувається в камері, на слух інспектор мав би можливість через мідні трубки, що вели до кожної камери. Дж. Семпл, аналізуючи витoki ідей Дж. Бентама й описуючи заклад у Римі, зазначала, що «безперечно, ця будівля була разюче схожа на Паноптикум»¹. Загалом погоджуючись із загальними висновками дослідниці, зазначимо все ж таки, що цей бентамівський Паноптикон був «разюче схожий» на виправний дім Св. Михайла.

Але, якщо заглибитися в історію архітектури, то виявиться, що будівля, яка дуже нагадує Паноптикон, була спроектована ще у XV ст. італійським архітектором Філарете. У його плані ідеального міста Сфорцинди чільне місце відводилося Будинку Пороку і Чесноти. Це мала бути багатоповерхова будівля округлої форми, у центрі – вежа (на кшталт Пізанської), а навколо неї галереї. Упадає в око разюча схожість ескізу Філарете і проєктів Паноптикону братів Бентамів. Можливо, саме Трактат про архітектуру італійського автора надихнув С. Бентама на створення «ідеального міста-мануфактури» в Кричеві, а проєкт Будинку Пороку та Чеснот став прототипом Паноптикону.

Отже, архітектурні та просторові рішення, покладені в основу Паноптикону, були відомі й раніше. Брати Бентами лише вдосконалили їх і, основне, виробили новаторську цілісну систему дисципліни та нагляду, яка найбільш детально була розроблена Дж. Бентамом щодо утримання засуджених.

Ще у Кричеві Дж. Бентам дійшов висновку, що принцип Паноптикону можна буде з легкістю застосувати до будь-яких «об'єктів» контролю: робітників, засуджених, школярів, хворих чи бжевільних. І оскільки надії Дж. Бентама, що імператриця Єкатерина II чи інший покровитель найме його для укладання зводу законів, виявилися марними², з'явився новий план – запропонувати уряду Британії революційний проєкт пенітенціарного будинку (з огляду на актуальність його побудови³)

й отримати разом із братом контракт на побудову і, що важливо, управління цим закладом. Це мало принести братам не лише успіх і лаври тюремних реформаторів, а й гроші. На відміну від Дж. Говарда, що називав себе лише трудолюбним збирачем фактів і матеріалів для геніальних людей, які б використали їх, Дж. Бентам був певен, що він і є тим геніальним чоловіком, який на базі цих фактів створить логічну систему й зможе досягнути цілей тюремної реформи⁴.

У листах Дж. Бентама з Кричева до Англії ідея Паноптикону викладена у тому вигляді, як її початково сформулювали брати, не зовсім орієнтуючись в останніх змінах у тюремному питанні на батьківщині, а спираючись на приписи Пенітенціарного акта 1779 р., ідеї Дж. Хенуея, Дж. Говарда та працю Дж. Бентама *Огляд законопроектів про каторжну працю*. Після повернення 1788 р. до Англії філософ суттєво переглянув проєкт.

Листи Дж. Бентама вперше опубліковано окремим виданням під назвою *Паноптикон або Дім інспекції (Panopticon; or, The Inspection House)* 1791 р. у Дубліні⁵. До наступного лондонського видання ввійшли й листи, й оновлений проєкт Паноптикону – *Panopticon: Postscript*, що стосувався виключно устрою пенітенціарного будинку⁶. У другій частині *Постскрипту* (його видано окремою книгою. – О. С.) викладено принципи й план управління пенітенціарним будинком⁷. Незначні доповнення до проєкту Дж. Бентам вніс дещо пізніше, при підготовці пропозицій уряду (*Proposal*) та законопроекту 1794 р.

Паноптикон, описаний Дж. Бентамом у листах 1786–1787 рр., являв собою круглу чотириповерхову будівлю діаметром 100 футів з 48 одинарними камерами по периметру на кожному поверсі. Загалом Паноптикон був розрахований на 192 особи. Ширина камери по зовнішній стіні складала 6 футів. Замість дверей – решітки з тонкими прутами. У кожній камері мало бути досить велике вікно й завдяки сонячному світлу, а у вечірній час спеціальним ліхтарям все, що відбувалося всередині, повинно було добре видно з центральної точки Паноптикону. Тут знаходилася б інспекційна дворівнева «кабіна» наглядача, так

¹ J Semple, 'Jeremy Bentham's Panopticon Prison' (Ph.D thesis London University 1990) 85

² L J Hume, 'Bentham's panopticon: An administrative history' in Jeremy Bentham: Critical Assessments vol 4 (Taylor & Francis London New York 1993) 192

³ Див. детальніше: О Сокальська, 'Англійські тюремні проєкти: Білль про каторжні роботи 1778 року та Пенітенціарний акт 1779 року' (2020) 1 Часопис Київського університету права 74–80

⁴ J Semple, 'Jeremy Bentham's Panopticon' 99–100

⁵ J Bentham, *Panopticon or The Inspection House* 140

⁶ J Bentham, *Panopticon: Postscript Part I* (London, 1791) I-VII 240

⁷ J Bentham, *Panopticon: Postscript Part II* (London, 1791) 232

щоб він міг спостерігати за всіма камерами, але сам залишався невидимим (для цього планувалося зробити жалюзі)¹. Таким чином створювалася б ілюзія постійного нагляду. Засуджений ніколи не міг бути впевнений, що його не контролюють, і змушений був постійно поводити себе так, ніби за ним наглядають, а з часом – сам би себе контролював.

Дж. Бентам помістив засудженого в одиночну камеру, але не лишив його наодинці – він під постійним наглядом. На відміну від одиночного ув'язнення у Дж. Хенуея, Дж. Пола та Дж. Говарда, у Паноптиконі злочинець в одиночній камері не так для того, щоб замислюватися над вчиненням, молитися та каятися, як вчитися самоконтролю та працювати. Саме праця у Дж. Бентама – основна складова виправлення і повернення до законслухняного життя.

Паноптична тюрма, на думку автора, гарантувала цілком безпечне відбування покарання в гуманних умовах. З огляду на одиночне утримання та постійний нагляд, Дж. Бентаму здавалися неможливими змови з метою втечі чи заколоту, потрапляння до камер недозволених предметів тощо.

Одиночне утримання, як зазначав Дж. Бентам у листі VIII, за своєю суттю відповідає меті виправлення, і Паноптикон для цього найбільше підходить. Для тюремника – ув'язнених багато, але не натовп, усі вони поодиноці. Корисність одиночного ув'язнення Дж. Бентам ілюстрував латинським висловом: «nunquam minus solus quam cum solus»² – «наодинці із собою людина найменш самотня». Зауважимо, що початково цей вислів уживано відносно благородних римлян, яким на самоті краще розмірковувати, займатися літературою, мистецтвом. Навряд чи такими ж були ув'язнені пенітенціарного будинку, присуджені до каторжних робіт.

Для того, щоб засуджені не бачили один одного, стіни камер мали виступи. У проєкті планувалося запровадити певні ноу-хау: централізоване опалення, подача води з окремого резервуара тощо.

Дж. Бентам акцентував увагу на суттєвих перевагах його проєкту: перманентний контроль за мінімальною кількістю наглядачів і, як наслідок, – економія коштів. Нагляд забезпечувався б завдяки просторовому рішення та чітким суворим прави-

лам, а не кількості персоналу. Це також полегшувало б інспекцію такої тюрми з боку суддів чи магістратів. Щоб перевірити 900 камер, як це планувалося раніше в пенітенціарних будинках, потрібно було б кілька днів, у Паноптиконі ж такий огляд зайняв би не більше чверті години. Дж. Бентам наполягав на повній прозорості й відкритості такої тюрми як для контролюючих органів, так і громадськості. У разі перевірки, що могла бути швидкою й несподіваною, персоналу б не вдалося приховати зловживання чи порушення режиму.

Окремого приміщення для богослужінь чи навчання в Паноптиконі не передбачалося. Капелан міг займати кафедру в центрі будівлі й, таким чином, засудженим не було потреби залишати свої камери, щоб слухати проповідь.

Автор Паноптикону сподівався не лише запровадити нову, більш гуманну тюрму, яка б відповідала реформаційній меті, а й створити прибуткове підприємство з використанням праці засуджених. Він вірив, що праця одночасно може і приносити прибуток, і виправляти³. Дж. Бентам планував обладнати одиночні камери механічними винаходами свого брата й організувати таку собі тюрму-мануфактуру.

На відміну від приписів Пенітенціарного акта 1779 р., що визначали чіткий перелік видів робіт засуджених, Дж. Бентам наполягав на вільному виборі ремесел на розсуд підрядника залежно від потреб ринку, вмінь засуджених тощо. Основне, щоб їх можна було виконувати в одиночних камерах без загрози для життя та здоров'я ув'язнених і вони приносили б прибуток. Усі засуджені залежно від навичок поділялися на 4 категорії (*the good hands, the capable hands, the promising hands, the drones*). Особи, що фахово володіли певним ремеслом (*the good hands*), продовжували б ним займатися і в ув'язненні⁴.

Цілком слушно філософ задавався питанням: як мотивувати засуджених працювати? По-перше, писав він, праця – єдина можливість чимось себе зайняти в умовах суворої ізоляції, по-друге, грошова винагорода за роботу: або ти байдикуєш і отримуєш мізерну їжу (хліб та воду), або зайнятий корисною працею й можеш дозволити м'ясо та пиво. Однак оплата праці засуджених не мала бути надто високою, оскільки підрядник – монополіст щодо надання «робочого місця» й обрати

¹ J Bentham, *Panopticon or The Inspection House* 5–20

² J Bentham, *Panopticon or The Inspection House* 40

³ -- 51–3

⁴ J Bentham, *Panopticon or The Inspection House* 52–3

іншого роботодавця у засудженого фізично немає змоги¹. Ув'язнені Паноптикону повинні були отримувати чверть прибутків від в'язничних робіт: частина виплачувалася б відразу, інша – по завершенні строку. За рахунок зароблених коштів також передбачалося виплачувати компенсацію жертвам злочинів. Окрім матеріального заохочення передбачалися й інші стимули до добропорядної поведінки: зокрема, Дж. Бентам пропонував дозволити засудженим укладати шлюб².

Зазначені засади Дж. Бентам збирався реалізувати найперше щодо пенітенціарних будинків, оскільки це питання було на часі. Однак з деякими модифікаціями за цими ж принципами, йшлося у листах XVI і XVII, можна організувати і виправні будинки, і місця попереднього ув'язнення. Щодо особливостей режиму останніх, то Дж. Бентам зауважував про недопустимість примусової праці обвинувачених та підсудних, оскільки вона є складовою покарання, а їм вирок ще не винесено; необов'язковість для них одиночного утримання (лише якщо це зумовлено питаннями безпеки) та можливість побачень з друзями, адвокатами³.

Після повернення до Англії Дж. Бентам, імовірно, з огляду на фактичний стан справ у тюремній сфері, суттєво переглянув свій проєкт і доопрацював план Паноптикону разом з архітектором В. Ревелі. Вони намагалися усунути окремі архітектурні упущення та функціональні недоліки. Так, у центрі будівлі недостатньо було місця для розташування адміністративних приміщень, кухні, крамниці, кімнат для лікаря та капелана⁴. Задля цього спроектували окремий прямокутний блок, що примикав до основної будівлі. Дж. Бентам назвав його «мертвою зоною»⁵.

Оновлений Паноптикон мав бути шестиповерховим, діаметром 120 футів, не круглий, як передбачалося раніше, а у формі багатогранника. Для здійснення нагляду В. Ревелі планував встановити між поверхами три кільцеві галереї, по яких би ходили тюремники і спостерігали за кожною камерою в отвір у дверях. У середині будівлі спроектували каплицю й місця для сидіння під час богослужінь⁶. На першому поверсі – офіс управи-

теля пенітенціарного будинку. Як слушно відмічає Ф. Стедман, Паноптикон зразка 1791 р. після перепланувань уже не був власне «простором, у якому видно все»: не було жодного місця, з якого управитель чи наглядач міг бачити всі камери⁷.

На основі листів Дж. Бентама та планів Паноптикону М. Чжан створив комп'ютерну модель та анімацію, що наочно ілюструє еволюції внутрішнього устрою паноптичної в'язниці⁸. Однак вона потребує певного уточнення: у процесі доопрацювання проєкту Дж. Бентам відмовився від системи одиночного утримання і це була найбільш суттєва переміна в його концепції. У *Постскрипті* пропонувалося розміщати засуджених по двоє, троє або четверо в камері (для цього спроектовано двоярусні ліжка, верхній ярус яких можна було б прибирати). Фактично дві колишні одиночні камери було об'єднано в одну з двома фасадними вікнами⁹.

Дж. Бентам писав, що після повернення до Англії багато читав та розмірковував над цим питанням. Він ознайомився з організацією відбування покарань у нових тюрмах графств, де переважно практикувалося одиночне розділення лише на ніч, а вдень засуджені працювали в загальних кімнатах. І врешті дійшов висновку, що мінусів від одиночного утримання, яке називав варварським покаранням, набагато більше, ніж користі. Безпеки й виправлення можна досягати завдяки чітким правилам і належному управлінню тюрмою, а не лише суворій ізоляції. У виправних будинках, де злочинці утримувалися лише кілька місяців, можливо, суворе одиночне ув'язнення і було б доречним, але у пенітенціарному будинку в ізоляції б вони проводили роки¹⁰.

Дж. Бентам звертав увагу, що вибір тут не між одиночним утриманням і переповненими камерами, а між абсолютною, тривалою самотністю, з одного боку, та послабленням усамітнення шляхом утримання в невеликих колективах, до формування яких підходили б з усією прискіпливістю, з урахуванням віку, характеру, навичок та здібностей засуджених – з іншого. За розумного їх розподі-

⁷ P Steadman, 'The Contradictions of Jeremy Bentham's 15

⁸ 'Computer Animation of Jeremy Bentham's Panopticon' <<https://www.myleszhang.org>> дата звернення 20 Травень 2020; читач може побувати всередині Паноптикону завдяки віртуальній реальності: M Zhang, 'Panopticon: A Round Prison' <<https://sketchfab.com/3d-models/panopticon-a-round-prison-aa5d9c1b44d44e6bbbedf1c05d8ea9c88>> (дата звернення 20.05. 2020)

⁹ J Bentham, *Panopticon: Postscript Part I* 2, 21–41

¹⁰ -- 22–30

¹ J Bentham, *Panopticon or The Inspection House* 77–8

² S McConville, *A History of English Prison Administration: 1750-1877*. (Routledge & Kegan Paul 1981) 119

³ J Bentham, *Panopticon or The Inspection* 102–3

⁴ P Steadman, 'Samuel Bentham's Panopticon' 17

⁵ J Bentham, *Panopticon: Postscript Part I* 2

⁶ P Steadman, 'Samuel Bentham's Panopticon' 18–9

лення для спільного проживання, що належало виключно до повноважень управителя пенітенціарного будинку, реформаційний вплив на засудженого мав би зберігатися¹.

Не варто відкидати й економічну складову питання: за блочного підходу в пенітенціарному будинку можна було утримувати в рази більше засуджених. Паноптикон зразка 1791 р. був розрахований на утримання 460 осіб. Крім того, більшість робіт вимагали спільних зусиль кількох робітників. У камері організували б невеличку артіль і не було потреби в постійному нагляді за виконанням робіт, як це практикувалося в англійських виправних будинках².

Ще одним плюсом такого розміщення Дж. Бентам називав мобільність щодо наповнення пенітенціарного будинку – за максимальної кількості в'язнів у камері перебувало б чотири особи, у разі зменшення чисельності – дві. Завжди була можливість помістити засудженого в одиночну камеру чи залишити наодинці, перевівши «сусідів» до іншої камери. Суворе одиночне утримання пропонувалося зберегти лише як дисциплінарне покарання³.

Спільне утримання засуджених несло загрозу безпеці й ускладнювало підтримання порядку в пенітенціарному будинку, але цьому Дж. Бентам протиставляв правила утримання та дисципліни, чітке і швидке виконання наглядачами своїх обов'язків. Разом з В. Ревелі вони намагалися продумати устрій та структурні елементи Паноптикону до найменших дрібниць, щоб він функціонально відповідав тим завданням, які покладалися на пенітенціарний будинок. Для кожної категорії ув'язнених спроектовано окремі сходи. Вони, як і галереї для наглядачів, мали бути із залізних прутів або чавунні. Це дозволяло циркуляцію повітря і не заважало огляду, а також полегшувало загальну конструкцію. В оновленому Паноптиконі мали широко бути використані скло, чавун, гіпс, що були дешевші, вогнетривкі та безпечніші для здоров'я⁴. Централізоване опалення не було розкішшю: Дж. Бентам був глибоко переконаний, що робітник не зможе ефективно працювати в холоді.

Окремий розділ *Постскриптуму* присвячений питанню зовнішньої охорони пенітенціарного будинку. Для забезпечення безпеки закладу й змен-

шення видатків Дж. Бентам пропонував воєнізовану охорону⁵. З огляду на досвід Гордонських бунтів 1780 р., коли натовп увірвався до лондонської в'язниці Ньюгейт, звільнив ув'язнених і майже вщент її зруйнував, Дж. Бентам був більше занепокоєний загрозою проникнення ззовні, ніж заворушеннями всередині Паноптикону⁶. Тому однією із суттєвих вад проекту було те, що наглядачі буквально були оточені засудженими: якщо їм вдасться захопити два виходи, то наглядач у них у пастці. Щодо ідеї «невидимого» нагляду, то у Паноптиконі зразка 1791 р. наглядач, ідучи галереями, не міг залишитися непоміченим для засуджених і раптовість його нагляду була зведена до мінімуму. Водночас він і не в полі зору старшого наглядача чи управителя, якому з центральної точки спостерігати за ним заважали сходи, галереї та каплиця.

В «ідеального», як вважав Дж. Бентам, Паноптикону були й інші вади. Планувалося, що засуджені, розміщені по двоє чи четверо в камерах, працюватимуть у тиші й злагоді. У реальності ж блочне розміщення каторжан не було б таким безпечним. Але й в умовах одиночного розміщення, як показав досвід одиночних тюрем, засуджені знаходили можливість спілкуватися. Напівпрозора конструкція галерей давала непоганий огляд не лише адміністрації в'язниці, але й засудженим⁷. Цей недолік у більш пізніх тюремних проєктах усунули, зробивши на глухих дверях вічко, яке затулялося ззовні.

Архітектурне «ноу-хау» в'язничної будівлі у вигляді ротонди підходило для невеличких тюрем по типу слідчої в'язниці в м. Торунь, зведеної 1866 р. Коли ж пенітенціарний будинок був розрахований на 1 000 осіб і, відповідно, збільшувався діаметр будівлі, то в центрі утворювався величезний, жодним чином корисно не використаний простір, як, наприклад, у виправному закладі Stateville Penitentiary в Іллінойсі.

Побудову та управління Паноптиконом Дж. Бентам планував здійснювати відповідно до контракту, укладеного з урядом, де б чітко зазначалися права та обов'язки сторін. Це, на його думку, було б набагато ефективніше, ніж робота інспекторів на громадських засадах, як це передбачав Пенітенціарний акт 1779 р. За угодою визначалася б сума, що виділялася урядом на утримання певної

¹ J Bentham, *Panopticon: Postscript Part I* 33–34

² -- 37–38

³ -- 35–39

⁴ J Semple, 'Jeremy Bentham's Panopticon' 129

⁵ J Bentham, *Panopticon: Postscript Part II* 202–7

⁶ P Steadman, 'The Contradictions of Jeremy Bentham's 14

⁷ P Steadman, 'Samuel Bentham's Panopticon' 16–21

кількості засуджених на рік. Для держави видатки на утримання в Паноптиконі були б набагато меншими, ніж на транспортацію засуджених до Австралії, а ефективність такого покарання набагато більшою¹.

Дж. Бентам був переконаний, що лише приватний підрядник зможе ефективно організувати в'язничні роботи, оскільки він зацікавлений у прибутку, а запобіжником для можливих зловживань з його боку (зокрема, свавілля щодо засуджених, виснаження їх працею, недостатнє забезпечення їжею) буде: відкритість закладу – кожен зможе проконтролювати, як реалізуються норми режиму утримання, облік накладених стягнень у спеціальних журналах, а також штраф за кожного померлого засудженого, який би підрядник сплачував уряду².

Дж. Бентам як підрядник ніс особисту відповідальність за виправлення засуджених у Паноптиконі: він зобов'язувався сплачувати штраф у разі, якщо колишній ув'язнений після звільнення повторно вчинить правопорушення і буде засуджений (його розмір диференціювався залежно від строку, упродовж якого злочинець перебував у Паноптиконі: якщо 1 рік, то 10 £, 2 роки – 15 £, 3 роки – 25£)³.

Л. Дж. Хьюм, автор праці *Bentham and bureaucracy*, справедливо звертав увагу на архаїчність на перший погляд такого підходу до управління в'язницею й неузгодженість як з основними поглядами філософа на державне управління, так і тенденціями щодо впровадження прямого, а не контрактного адміністрування⁴. Але тут слід ураховувати, що після провалу проєкту зведення експериментальних пенітенціарних будинків у 1779–1784 рр., у тому числі через неспроможність призначених інспекторів дійти згоди щодо вибору місця під забудову, Дж. Бентам з недовірою ставився до діяльності подібних синекур⁵. Окрім того, станом на початок 90-х рр. XVIII ст. і система халків, і транспортація реалізовувалися приватними підрядниками. Тому пропозиції Дж. Бентама цілком відповідали тогочасній практиці у сфері виконання покарань. Однак уже через 20 років, на момент розгляду питання зведення Паноптикону

Комітетом Холфорда у 1811–1812 рр., це стало каменем спотикання й основною причиною відмови Дж. Бентаму⁶.

На відміну від більшості тюремних реформаторів Дж. Бентам цілком справедливо акцентував увагу на економічній складовій покарання. І це не лише вартість утримання в пенітенціарному будинку та доречність трат на опалення чи добре харчування, що давало б змогу ефективніше працювати. Ще у листах він порівнював витрати держави на транспортацію та утримання у пенітенціарному будинку; економічну ефективність управління в'язницею приватним підрядником, з одного боку, та філантропами чи призначеними магістратами управителями – з іншого⁷. Ішлося не про ситуативну економію коштів, а загальний зиск для держави та суспільства від ефективно організованої системи виконання покарань та попередження злочинів. Що вимагає більших коштів: організація спеціального закладу для осіб, що звільнилися з в'язниці, чи їх повторне утримання в разі рецидиву?

Основною метою системи виконання покарань, розробленої Дж. Бентамом, яка у *Постскрипті* вперше названа «пенітенціарною» або «пенітенціарною системою Паноптикону» і протиставлена системі транспортації⁸, визначено превенцію. Як загальну – бути прикладом для інших, щоб вони утримувалися від вчинення злочинів, так і спеціальну – виправляти засуджених, привчати до законслухняної поведінки⁹.

Серед інших цілей і факторів, які слід ураховувати при розробці цієї системи, Дж. Бентам називав: дотримання засудженими правил режиму та моральних норм, недопущення необґрунтованих обмежень та утисків засуджених, збереження їх здоров'я та підтримання гігієни, запобігання втечам, забезпечення гідних умов утримання та засобів існування після звільнення, релігійне виховання і духовні настанови задля виправлення злочинців, економічну ефективність діяльності такого закладу і зведення до мінімуму видатків, але за умови забезпечення вищезазначених зав-

⁶ L J Hume, 192–3

⁷ J Bentham, *Panopticon or The Inspection House* 44–5

⁸ J Bentham, *Panopticon: Postscript* Part II 17; J Bentham, 'PANOPTICON versus NEW SOUTH WALES or the panopticon penitentiary system and the penal colonization system, compared in *The Works of Jeremy Bentham, published under the Superintendence of his Executor, John Bowring* (Edinburgh William Tait 1838-43) vol 4 173–248

⁹ J Bentham, *Panopticon: Postscript* Part II 4

¹ J Bentham, *Panopticon: Postscript* Part II 19–27

² J Bentham, *Panopticon or The Inspection House* 69–72

³ 'First Report from the Committee on the Laws Relating to Penitentiary Houses' in *Parliamentary Debates: Official Report* vol 20 (1812) CXI

⁴ L J Hume, 192–3

⁵ J Semple, 'Jeremy Bentham's Panopticon' 156

дань, дотримання суворої субординації у відносинах засуджених із персоналом в'язниці.

Для досягнення цього Дж. Бентам визначив три основні правила діяльності Паноптикону:

1) правило милосердя – засуджений упродовж строку відбування покарання не повинен піддаватися тілесним стражданням або перебувати в умовах, небезпечних для його життя чи здоров'я, натомість має бути забезпечений: у достатній кількості їжею, одягом, отримувати медичну допомогу та дієтичне харчування в разі хвороби, камери мають обігріватися в холодну пору року;

2) правило строгості – попри зазначене, все ж засуджений відбуває покарання і піддається обмеженням, установленим законом;

3) правило економії – зберігаючи повагу до життя, здоров'я засуджених, ураховуючи необхідність навчання та їх забезпечення після звільнення, все ж економія коштів щодо управління пенітенціарним будинком та режиму утримання має бути переважачим фактором¹.

Як бачимо, в основу діяльності пенітенціарного Паноптикону було покладено досить гуманні засади. Дж. Бентам зазначав, що невинуваті страждання, утиски чи знущання нічого не вносять до мети покарання, а лише скорочують життя засуджених, що рівнозначно смертній карі. Філософ акцентував увагу, що обмеження у в'язниці не повинні виходити за межі, що їх приписують правила строгості. Отже, за Дж. Бентамом, міра покарання визначається правилом строгості, але так щоб не суперечити правилам милосердя; щодо виконання покарання – правило економії приписує застосування певного примусу чи обмеження задля отримання прибутку й позбавлення деяких благ задля скорочення витрат².

Філософ добре розумів, що в умовах капіталістичних відносин будь-яка гуманна система виконання покарань може бути реалізована лише, якщо це не вимагатиме від держави надмірних видатків. І відповідно до правила економії, щодо управління в'язницею найбільш ефективним вважав поєднання служби й особистого матеріального інтересу. Винагорода управителя пенітенціарного будинку повинна бути пропорційна прибуткам в'язниці, тоді б він був зацікавлений у належному функціонуванні закладу³.

В інших розділах другої частини *Постскрипту* містилися норми, що регламентували роздільне утримання засуджених за статтю (розділ 3) і категоріями, що, у свою чергу, поділялися б на менші групи (розділ 4). Критикуючи приписи Пенітенціарного акта 1779 р., Дж. Бентам закликав відмовитися від виснажливої каторжної праці в пенітенціарних будинках, натомість займатися засуджених роботами, які б приносили прибуток, з урахуванням їх умінь і навичок (розділ 5).

У розділі 8 визначено правила гігієни, яких повинні були дотримуватися засуджені: вмиватися зранку і перед сном, мити руки перед і після їди, волосся на голові мало бути поголене або підстрижене, регулярно слід проводити банні процедури, чистити одяг, обов'язково провітрювати камери. Були передбачені певні механізми для фізичного навантаження, зокрема ходьба в колесі, у процесі чого насосом качалася вода (розділ 10). Також встановлювався чіткий розпорядок дня (розділ 13). Повинна була функціонувати недільна школа. Акцентовано увагу на обов'язковому навчанні неповнолітніх правопорушників. Розділ 11 регламентував облаштування лазарету.

Дж. Бентамом деталізовано приписи щодо постпенітенціарної опіки засуджених (її начала закріплював ще Пенітенціарний акт 1779 р.). Окремий розділ *Постскрипту* присвячено питанню, як після відбування покарання з урахуванням злочинного минулого, відповідних соціальних зв'язків забезпечити засудженого засобами до існування і повернути його до законослухняного життя.

Передбачалося, що по завершенні строку ув'язнення особи могли залишити в'язницю лише, якщо вони: поступали на земську чи військову службу, відповідальний землевласник чи інший поручитель погоджувався виступити опікуном або ж вони передавалися під нагляд батька чи особи, яка його заміняла⁴. В іншому випадку, імовірно, Дж. Бентам припускав, що вони залишаться в пенітенціарному будинку безстроково. Пізніше він запропонував організовувати для перебування осіб, які звільнилися з пенітенціарного будинку, спеціальні притулки (*Metasylum*), де б вони могли проживати, дотримуючись правил, старанно працювати й чесно заробляти на життя⁵. У рукописах філософа питання працевлаштування звільнених

¹ J Bentham, *Panopticon: Postscript Part II* 6–13

² -- 18

³ -- 53–4

⁴ -- 208–19

⁵ J Semple, 'Jeremy Bentham's Panopticon' 198–9

з ув'язнення ще більш деталізовано: передбачалося, що в метаазиліумі їх будуть навчати й вони, з-поміж іншого, зможуть навіть працювати охоронцями в пенітенціарному будинку¹.

Підсумовуючи принципи організації Паноптикону, Дж. Бентам задавався питанням, а чи наступить виправлення злочинця в результаті всіх цих дисциплінарних заходів? Він був переконаний, хоча й припускав, що це, можливо, занадто оптимістичні думки, що впродовж 7 років такого режиму буде подолано злочинні нахили. Але навіть якщо вони залишаться, то у злочинця в ізоляції або під наглядом не буде фізичної змоги продовжувати таку діяльність².

Проєкт Паноптикону до 1791 р. залишався суто теоретичним задумом. Дж. Бентам намагався через друзів та прихильників домогтися його побудови в Ірландії, але безуспішно³. Перемовини з британським урядом і листи філософа до прем'єр-міністра В. Пітта не принесли результатів. Однак після публікації праці *Паноптикон або Дім Інспекції* новаторський задум філософа багатьма був сприйнятий із захватом. Так, шотландський архітектор Р. Адам назвав його одним із найбільш геніальних планів, які він коли-небудь бачив⁴, зазначивши, що він набагато перевершує ідеї В. Блекборна⁵. За проєктом останнього планували зводити виправний будинок в Единбурзі, але архітектор передчасно помер і замовлення дісталось Р. Адаму. Саме він уперше втілював ідею Паноптикону на практиці, спроектувавши одну з будівель виправного будинку в Единбурзі у формі чотириповерхового напівциліндра. Але внутрішня організація простору в цьому напівпаноптиконі суттєво відрізнялася від задуму Дж. Бентама: камери розташовувалися у два ряди, між якими був прохід. По зовнішній стіні будівлі були лише спальні одиночні кімнати, у внутрішньому півколі – камери для роботи. Отже, світло не було допоміжним засобом нагляду, не було також вільної циркуляції повітря. Кімнати інспекторів, як і планував Дж. Бентам, знаходилися між повер-

хами і це давало достатньо непоганий огляд денних камер⁶.

Коли С. Ромілі 1793 р. повідомив філософа про реалізацію його задуму в Шотландії, то Дж. Бентам не особливо й здивувався. Навпаки, в листі брату архітектора Р. Адама він висловив невдоволення відхиленням від оригінальної ідеї⁷. Це доводить, що Паноптикон не був лише будівлею з послідовністю камер й інспектором у центрі. Дж. Бентам створив продуманий цілісний концепт відбування покарання, що охоплював усі питання, пов'язані з функціонуванням в'язниці: від архітектурного рішення до управління.

На початку 90-х рр. XVIII ст. Дж. Бентам був сповнений надій на реалізацію проєкту Паноптикону. Він заручився підтримкою міністра внутрішніх справ Г. Дандаса, глави уряду В. Пітта і Ч. Бернбері – активного лобіста тюремної реформи й одного з інспекторів, призначених для реалізації приписів Пенітенціарного акта 1779 р. Усі досить схвально оцінювали проєкт. Дж. Говард також ознайомився з ним і висловив лише декілька зауваг⁸. Залишалося отримати згоду інших інспекторів, укласти угоду з урядом, отримати кошти й придбати земельну ділянку. Дж. Бентам підготував уряду офіційну пропозицію щодо укладення угоди на зведення пенітенціарного будинку та управління ним⁹.

У лютому 1792 р. йому запропоновано переглянути фінансові умови в бік здешевлення для уряду будівництва та утримання в'язнів. На що Дж. Бентам погодився і зобов'язався, що витрати будуть на 25% менші, ніж у системі халків¹⁰. Як тільки узгодили фінансові питання, з'явилася нова перепона – на початку 1793 р. Британія вступила у війну з революційною Францією й тюремні проєкти відійшли на другий план.

Улітку 1793 р. з'ясувалося, що Пенітенціарний акт 1779 р. з формальної точки зору не дозволяє реалізувати будівництво пенітенціарного будинку

¹ 'Transcribe Bentham' <<http://transcribe-bentham.ucl.ac.uk/td/JB/107/071/001>> (дата звернення 08.07.2020)

² J Bentham, *Panopticon: Postscript* Part II 219

³ Cyprian Blamires, *The French Revolution and the Creation of Benthamism* (Palgrave Macmillan 2008) 57–8

⁴ The Architecture of Robert Adam (1728–1792). Edinburgh Bridewell – Influences. Jeremy Bentham – Panopticon, or the Inspection House

⁵ J Semple, 'Jeremy Bentham's Panopticon' 122

⁶ 'Letter from Samuel Romilly to Jeremy Bentham' 921 2 September 1793 in Alexander Taylor Milne (ed), *The Correspondence of Jeremy Bentham* Vol 4 Edited by J R Dinwiddy (UCL Press, 2017) 469–71

⁷ 'The Architecture of Robert Adam Edinburgh Bridewell – Influences' Jeremy Bentham – Panopticon, or the Inspection House <https://sites.scran.ac.uk/ada/documents/castle_style/bridewell/bridewell_jeremy_bentham_panoption.htm> (дата звернення 10.07.2020)

⁸ J Semple, 'Jeremy Bentham's Panopticon' 121–122

⁹ L J Hume, 189–229

¹⁰ L J Hume, 189–229

(термін його дії спливає у 1784 р. – О. С.) і слід ухвалити новий закон. До законотворчої діяльності долучився і Дж. Бентам: упродовж жовтня 1793 р. – квітня 1794 р. він підготував проєкт закону, в якому виклав основні засади фундації, діяльності та управління Паноптиконом. Однак 1794 р. парламент ухвалив Пенітенціарний акт, розроблений урядом¹. Він містив загальні приписи щодо побудови пенітенціарних будинків², але жодної норми, яка б указувала на Дж. Бентама як виконавця проєкту та його Паноптикон, в акті не було.

Доля проєкту все більше ставала невизначеною. Далі були роки перемовин з фінансовим комітетом і намагання переконати урядовців у доцільності Паноптикону. Проблеми виникли і з придбанням земельної ділянки: поважні землевласники були не в захваті від можливого сусідства з в'язницею. 1798 року казначейство підшукало нове місце – маєток Солсбері в районі Міллбанк. Через болотисту місцину воно мало підходило для побудови в'язниці, однак інших варіантів не було. Уряд погодився виділити 36 000 £ на будівництво Паноптикону³. У листопаді 1799 р. Дж. Бентам придбав земельну ділянку в Міллбанк за 12 000 £.

З відставкою Г. Дандаса проєкт Паноптикону втратив одного з найвпливовіших прихильників. Урядовці все більше затягували це питання. У 1801 р. казначейство запропонувало Дж. Бентаму звести лише експериментальну в'язницю на 500 осіб (що було неприйнятно, оскільки не принесло б фінансового зиску через незначну кількість засуджених) або ж заплатити йому компенсацію, якщо він відмовляється від проєкту⁴. І хоча попередньо уряд взяв на себе певні зобов'язання, угода з Дж. Бентамом так і не була підписана. Після відставки В. Пітта новий уряд 1803 р. відмовив у фінансуванні проєкту.

Однак філософ не полишив роботи над Паноптиконом. Чим більше часу він розмірковував і намагався вдосконалити устрій в'язниці, тим більше це ставало схожим на утопію. Дж. Бентам розробив паноптичний курник (*Panopticon*) для в'язничної ферми, кожна операція під час забою птиці мала здійснюватися окремою жінкою-засу-

дженою за принципом конвеєру. Також він експериментував з меню: розробляв різні типи харчування, щоб воно було поживним, корисним і недорогим. Осіб, які мали схильність до музики чи співів, планувалося навчати, організовувати в'язничний хор і давати концерти. Дж. Бентам мріяв, що в майбутньому будуть створені паноптичні міста, до складу яких входили б пенітенціарні, виправні, робітні будинки, притулки для жінок та метаазиліуми. На їх території вирощували б екзотичні рослини, проводили б наукові й технічні експерименти. У Паноптиконі мали бути реалізовані винаходи братів Бентамів, зокрема метод збереження харчових продуктів шляхом видалення повітря (щось на кшталт сучасного вакуумного пакування)⁵. Отже, незважаючи на невдачі реалізації проєкту, Дж. Бентам не відмовився від свого задуму і був упевнений, що він буде затребуваний.

І дійсно, на хвилі руху за гуманізацію покарань 1811 р. знову постало питання побудови загальнонаціонального пенітенціарію. Для його розгляду було сформовано спеціальний комітет під головуванням Дж. Холфорда. На слуханнях у Палаті громад Дж. Бентам доводив ефективність Паноптикону та апелював до попередніх домовленостей з урядом.

Але очільник комітету Дж. Холфорд, торі й відданий євангеліст, апатично ставився до філософа та паноптичної системи⁶. Запрошені тюремні реформатори Дж. Пол та Т. Бехер також піддали критиці проєкт Дж. Бентама, зазначивши, що теоретичні засади паноптичного пенітенціарію суперечить положенням Пенітенціарного акта 1779 р. Т. Бехер наполягав, що саме одиночне утримання в позаробочий час сприяє виправленню злочинця та покаянню. Скептично він поставився і до економічної складової проєкту. Дж. Бентаму закидали, що видатки на утримання тюрми зменшено за рахунок відмови від основоположних реформаторських ідей. Паноптикон, як висловився Т. Бехер, нагадував йому моторошне місце, де у клітках утримували диких звірів, виставлених на загальний огляд для втіхи (через майже два століття до такого порівняння вдасться і М. Фуко. – О. С.). Надмірна публічність пенітенціарного будинку, на думку членів комітету, також була вадою Паноптикону, оскільки б заважала усамітненню засуджених⁷.

¹ J Semple, 'Jeremy Bentham's Panopticon' 193

² *The Statutes at Large: From the Magna Charta, to the End of the Eleventh Parliament of Great Britain, Anno 1761* [continued to 1807] vol 39 Part 2 694–703

³ -- 458

⁴ S McConville, 113; J Semple, 'Jeremy Bentham's Panopticon' 259

⁵ J Semple, 'Jeremy Bentham's Panopticon' 314–9

⁶ -- 299

⁷ -- 306

Але найбільше критики членів комітету і «тюремних експертів» викликала система управління Паноптиконом, центральною фігурою якої був приватний підрядник. Це, на їх думку, створювало ґрунт для всіляких зловживань і повертало в'язницю в дореформені часи, коли засуджені перебували в цілковитій залежності від начальника тюрми.

Дж. Семпл вважала, що на комітетських слуханнях зіткнулися два підходи: авторитетна й підкріплена практикою концепція, що спиралась на ідеї Дж. Говарда та положення Пенітенціарного акта 1779 р., та новаторський проєкт Дж. Бентама¹. На думку Ш. Макконвіла, реальна лінія конфлікту пролягла не поміж старою та новою моделями тюремного ув'язнення – конкурували різні підходи до управління в'язницею та погляди на засоби досягнення мети покарання². Вадою Паноптикону, як вважали члени комітету, було те, що Дж. Бентам не приділив належної уваги релігійному впливу на засуджених, а капелан не займав чільного місця в його пенітенціарній системі.

Рішення Комітету Холфорда було не на користь Дж. Бентама. Загальне ставлення до Паноптикону досить красномовно ілюструє фраза зі звіту комітету, що слідувала після наведених Дж. Бентамом розрахунків вартості утримання засуджених та збитків для підрядника в разі смерті ув'язнених: «І заради таких вигадок нам у ХІХ ст. усерйоз пропонують відмовитися від загальноприйнятих принципів управління в'язницями»³.

Думається, Дж. Холфорд уже приміряв на себе роль головного тюремного реформатора, оскільки саме він став одним із трьох інспекторів, які керували будівництвом пенітенціарію Міллбанк, зведеного на земельній ділянці, що її придбав Дж. Бентам. Н. Деві зазначає, що у Дж. Холфорда початково був власний план побудови пенітенціарного будинку, що і зумовило відмову від Паноптикону⁴. Отже, у Дж. Бентама не було жодних шансів. Паноптикону не судилося бути зведеним в Англії за життя філософа.

У 1812 р. парламент ухвалив Penitentiary House Act, відповідно до якого було зведено національний пенітенціарний будинок Міллбанк. Із самого початку будівництва Дж. Бентам, не без зловтіхи, міг спостерігати за невдачами своїх опонентів. З огляду на болотяну місцевість знадобилися значні додаткові витрати на фундамент в'язниці, у результаті чого її загальна вартість зросла вдвоє й склала астрономічну суму 500 000 £. Непоказна архітектура Міллбанка теж не викликала особливого захвату. В'язничний режим був не кращий за архітектурне рішення. «Розкішні» умови утримання та харчування засуджених викликали нарікання з боку громадськості, а доволі слабка дисципліна та нагляд призводили до бунтів. У питаннях адміністрування закладу теж було не все гаразд. Тотальний контроль інспекторів за діяльністю Міллбанка призвів до нівелювання авторитету управителя. Сподівання на виправлення засуджених гуманними засобами теж довелося залишити – 1830 р. було поновлено тілесні покарання.

У літературі досить часто можна зустріти тезу, що в проєкті Міллбанк втілено ідеї Дж. Бентама. Однак, якщо архітектурне рішення корпусів і дещо нагадує «інспекційний принцип», то засади організації та управління були абсолютно іншими. Загалом, слід зазначити, що паноптичні в'язниці у ХІХ ст. не надто користувалися популярністю (за цим принципом зведено кілька закладів, а за життя філософа – лише напівпаноптичний пенітенціарій у Женеві). Однак окремі принципи й елементи архітектури Паноптикону та пенітенціарної системи, розробленої Дж. Бентамом, набули широкої популярності й були перейняті тюремними реформаторами США та країн Європи.

Висновки. В умовах пошуку альтернативи транспортуції і необхідності реалізації проєкту побудови загальнонаціонального пенітенціарного будинку Дж. Бентамом упродовж 1786–1791 рр. розроблено й обґрунтовано систему відбукання покарання у вигляді поміщення до пенітенціарного будинку, спланованого у вигляді Інспекційного будинку або Паноптикону, архітектурні та просторові рішення якого були підказані устроєм італійських виправних будинків та проєктами публічних будівель.

Попри теоретичні напрацювання англійських правників і філантропів, а також широкий масив емпіричних даних, зібраних Дж. Говардом, усе ж слід констатувати, що пенітенціарна система Па-

¹ J Semple, 'Jeremy Bentham's Panopticon' 302

² S McConville, 113

³ George Holford, *An Account of the General Penitentiary at Millbank* (Rivington 1828) 16

⁴ N Davie, When was the prison? Thinking and re-thinking the penitentiary in Britain, 1770–1850 (unpublished seminar paper 2013) 8 <<https://www.academia.edu>> дата звернення 20 Лютий 2020

ноптикону Дж. Бентама була першою цілісною концепцією, у якій було детально розроблено всі аспекти: архітектурне рішення будівлі в'язниці та внутрішній устрій, режим і правила утримання, виправний вплив та організація в'язничних робіт, управління закладом та постпенітенціарна опіка. Система Паноптикону була протиставлена автором системі халків і транспортації. З огляду на невдачу в реалізації експериментальних пенітенціарних будинків саме на Паноптикон Дж. Бентама урядовці та тюремні реформатори у кінці XVIII ст. покладали надії щодо втілення в життя приписів Пенітенціарного акта 1779 р.

Якщо розглядати принципи функціонування та режим утримання в Паноптиконі з огляду на зазначені історичні обставини, стан тюрем Англії та проблеми з утриманням засуджених до транспортації: їх розміщення в халках, висилку до далеких колоній, після чого вони були назавжди втрачені для суспільства, значні витрати на транспортацію та високу смертність каторжан (саме як альтернативу транспортації Дж. Бентам пропонував утримання в Паноптиконі), то він постає не «суворою машиною для нагляду» й тотального контролю, як вважав М. Фуко, а скоріше, тюрмоутопією, у якій філософ намагався поєднати: милосердя, дисципліну і нагляд, а також навчання і прибуткову працю задля виправлення злочинців

та повернення їх у суспільство. Усе це мало бути організовано відповідно до принципу економії ресурсів. Початково планувалося постійне одиночне утримання, від якого в подальшому Дж. Бентам відмовився, пояснюючи це негуманністю довготривалого одиночного утримання, і запропонував блочне утримання, що і сьогодні є переважаючим у в'язницях провідних країн світу.

Проект Паноптикону й пенітенціарна система, розроблена філософом, були занадто новаторськими для свого часу. Це і стало причиною відмови Дж. Бентаму 1811 р. у реалізації проєкту національного пенітенціарію у Міллбанк.

Однак те, що на початку XIX ст. англійські тюремні реформатори відкинули як негуманне чи недоцільне, упродовж XX ст. було впроваджено у практику функціонування місць позбавлення волі більшості країн світу. Це і чіткі правила внутрішнього розпорядку, і вимоги до тюремних службовців та наглядачів, і воєнізована зовнішня охорона, і покамерне утримання, й оцінка економічної ефективності того чи іншого виду покарання та громадський контроль за місцями несвободи. Новація 80-х рр. XX ст. у вигляді приватних тюрем та державно-приватного партнерства у в'язничній сфері лише доводить, що Дж. Бентам на сотні років уперед передбачив «програму» розвитку тюрем в умовах ринкової економіки.

REFERENCES

List of legal documents

1. First Report from the Committee on the Laws Relating to Penitentiary Houses. *Parliamentary Debates: Official Report*. Vol. 20. 1812. CXI. (in English).
2. The Statutes at Large: From the Magna Charta, to the End of the Eleventh Parliament of Great Britain, Anno 1761 [continued to 1807]. Vol. 39. Part 2. pp. 694–703. (in English).

Bibliography

Authored books

1. Bentham J, *Panopticon: Postscript. Part I*. London (1791) (in English).
2. Bentham J, *Panopticon: Postscript. Part II*. London (1791) (in English).
3. Bentham J, *Panopticon; or, The Inspection House* (Re-printed and sold by T. Payne London, 1791) (in English).
4. Blamires C, *The French Revolution and the Creation of Benthamism* (Palgrave Macmillan, 2008) (in English).
5. Foucault M, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (Kyiv, 1998) (in English).
6. Holford G, *An Account of the General Penitentiary at Millbank* (Rivington, 1828) (in English).
7. McConville S, *A History of English Prison Administration: 1750-1877* (Routledge & Kegan Paul, 1981) (in English).
8. Steadman P, *Building Types and Built Forms* (Troubadour Publishing Ltd, 2014) (in English).

Edited books

9. Bentham J. A 'View of the Hard Labour Bill' in *The Works of Jeremy Bentham, published under the Superintendence of his Executor, John Bowring*. Vol 4 (Edinburgh William Tait, 1838-43) (in English).
10. Bentham J, 'PANOPTICON versus NEW SOUTH WALES: or, the panopticon penitentiary system, and the penal colonization system, compared' in *The Works of Jeremy Bentham, published under the Superintendence of his Executor, John Bowring* Vol 4 (Edinburgh William Tait, 1838-43) (in English).

11. Hume L J, 'Bentham's panopticon: An administrative history' in *Jeremy Bentham: Critical Assessments* (Edit Bhikhu C Parekh) t 4 (Taylor & Francis, 1993) (in English).
12. Ian R Christie (ed), *The Correspondence of Jeremy Bentham* Vol 3 The Collected Works of Jeremy Bentham. Edited by J. H. Burns (UCL Press, 2017) (in English).
13. 'Letter from Samuel Romilly to Jeremy Bentham' 921 2 September 1793 In Alexander Taylor Milne (ed), *The Correspondence of Jeremy Bentham* Vol 4 The Collected Works of Jeremy Bentham. Edited by J R Dinwiddy (UCL Press, 2017) (in English).

Journal article

14. Hiroaki Itai, 'Surveillance et métaphore du «tribunal» dans l'utilitarisme de Bentham' (2019) 16 *Bentham Studies in Japan Today* <<https://doi.org/10.4000/etudes-benthamiennes.6132>> (in English).
15. Semple J, 'Foucault and Bentham: A Defence of Panopticism' (1992) 4(1) *Utilitas* 105 (in English).
16. Sokalska, O. British prison projects: the Hard Labour Bill and the Penitentiary Act (2020) 1 *Law Review of Kyiv University of Law* 74 (in English).
17. Stanziani A, 'The Traveling Panopticon: Labor Institutions and Labor Practices in Russia and Britain in the Eighteenth and Nineteenth Centuries' (2009) 51(4) *Comparative Studies in Society and History* 715 (in English).
18. Steadman P, 'Samuel Bentham's Panopticon' (2012) 14(1) *Journal of Bentham Studies* 1 (in English).
19. Steadman P, 'The Contradictions of Jeremy Bentham's Panopticon Penitentiary' (2007) 9 *Journal of Bentham Studies* 1 (in English).
20. Werrett S, 'Potemkin and the Panopticon: Samuel Bentham and the Architecture of Absolutism in Eighteenth Century Russia' (1999) 2(1) *Journal of Bentham Studies* 1 (in English).
21. Werrett S, 'The Panopticon in the Garden: Samuel Bentham's Inspection House and Noble Theatricality in Eighteenth-Century Russia' (2008) 3 *Ab Imperio* 47 (in English).

Dissertations

22. Shitov N, 'Vliyanie osnovnykh paradigm socialnoy teorii na ponimanie prirody nakazaniya' (Dis. ... d-ra filos. nauk Moskva 2003) [The Impact of Major Paradigms of Social Theory on Understanding the Nature of Punishment] (in Russian).
23. Semple J. 'Jeremy Bentham's Panopticon Prison' (*Ph.D. thesis London University* 1990) (in English).

Websites

24. 'A Roman Silence. Planet Prison and Other Tales' <<https://michaelmc.typepad.com/my-blog>> (in English).
25. 'Computer Animation of Jeremy Bentham's Panopticon' <<https://www.myleszhang.org>> (in English).
26. 'The Architecture of Robert Adam Edinburgh Bridewell – Influences' Jeremy Bentham – Panopticon, or the Inspection House <<https://sites.scran.ac.uk>> (in English).
27. 'Transcribe Bentham' <<http://transcribe-bentham.ucl.ac.uk/td/JB/107/071/001>> (in English).
28. Davie N, When was the prison? Thinking and re-thinking the penitentiary in Britain, 1770–1850 (unpublished seminar paper 2013) 8 <<https://www.academia.edu>> (in English).
29. Zhang M, 'Panopticon: A Round Prison' <<https://sketchfab.com/3d-models/panopticon-a-round-prison-aa5d9c1b-44d44e6bbbedf1c05d8ea9c88>> (in English).

Сокальська О. В. Пенітенціарна система Джеремі Бентама: нереалізований проєкт «ідеальної в'язниці»

У статті розглянуто проєкт новаторського пенітенціарного закладу Паноптикону англійського філософа й правника Дж. Бентама. Автором з'ясовано витоки паноптичної тюрми, визначено і проаналізовано основні складові пенітенціарної системи Паноптикону. Прослідковано трансформацію пенітенціарних ідей Дж. Бентама: від суворого одиночного утримання до блочного розміщення засуджених.

Паноптикон (Паноптикум) – проєкт пенітенціарного закладу, розроблений Дж. Бентамом за участю брата С. Бентама як альтернатива системі халків і транспорзації. Завдяки просторовому рішення та правилам дисципліни в ньому забезпечувався б перманентний контроль за мінімальною кількістю наглядачів. Дж. Бентам сподівався не лише запровадити більш гуманну тюрму, а й створити прибуткове підприємство з використанням праці засуджених. Здійснювати управління закладом повинен був приватний підприємець. Дж. Бентам створив продуманий цілісний концепт відбування покарання, що охоплював усі питання, пов'язані з функціонуванням в'язниці: від архітектурного рішення до управління закладом. Основною метою пенітенціарної системи Паноптикону була превенція, як загальна – бути прикладом для інших, щоб вони утримувалися від вчинення злочинів, так і спеціальна – виправляти засуджених, привчати до законослухняної поведінки.

Ключові слова: Джеремі Бентам, Паноптикон, пенітенціарна система Паноптикону, Комітет Холфорда.

**Сокальская Е. В. Пенитенциарная система Джереми Бентама:
нереализованный проект «идеальной тюрьмы»**

В статье в контексте тюремных преобразований и формирования концепта исправительного наказания в Великобритании в конце XVIII – начале XIX в. рассмотрен проект новаторского пенитенциарного учреждения – Паноптикон английского философа и юриста Дж. Бентама. Автором исследованы истоки паноптической тюрьмы, определены и проанализированы основные составляющие пенитенциарной системы Паноптикона. Прослежена трансформация пенитенциарных идей Дж. Бентама от строгого одиночного содержания до блочного размещения осужденных.

Паноптикон (Паноптикум) – проект пенитенциарного заведения, разработанный Дж. Бентамом при участии брата С. Бентама как альтернатива системе халков и транспортиции. Пространственное решение здания и четкие правила должны были обеспечивать перманентный контроль при минимальном количестве наблюдателей, что значительно экономило средства. Дж. Бентам надеялся не только построить новую, более гуманную тюрьму, соответствующую цели исправления, но и создать прибыльное предприятие с использованием труда осужденных. Управлять Паноптиконом должен был частный подрядчик. Дж. Бентам создал продуманный целостный концепт отбывания наказания, охватывающий все вопросы, связанные с функционированием тюрьмы: от архитектурного решения до администрирования. Основной целью пенитенциарной системы Паноптикона была превенция, как общая – быть примером для других, чтобы они воздерживались от совершения преступлений, так и специальная – исправлять осужденных, приучать к законопослушному поведению.

Ключевые слова: Дж. Бентам, Паноптикон, пенитенциарная система Паноптикона, Комитет Холфорда.

Sokalska O. Jeremy Bentham's Penitentiary System: The Unrealized Project of the Ideal Prison

The article describes the project of an innovative penitentiary institution – Panopticon by the English philosopher and jurist Jeremy Bentham. The author investigates the origins of the panoptic prison, identifies and analyzes the main components of the Panopticon penitentiary system. The importance of studying the Panopticon in the context of prison reforms and the formation of the concept of reformatory punishment in Great Britain in the late 18th - early 19th centuries is shown. The authors have traced the transformation of J. Bentham's views on the regime of detention: from solitary confinement to block placement of convicts.

Panopticon is a penitentiary house project developed by J. Bentham with the participation of his brother Samuel Bentham as an alternative to hulks and transportation. The spatial solutions of the building and strict rules of discipline were supposed to ensure permanent control with a minimum number of observers, which saved a lot of money. Bentham hoped not only to build a new, more humane prison, corresponding to the goal of correction, but also to create a profitable enterprise using the labor of convicts. The Panopticon was to be managed by a private contractor. Jeremy Bentham created a well thought-out holistic concept of serving a sentence, covering all issues related to the functioning of a prison from an architectural solution to the management of an institution. The main goal of the Panopticon penitentiary system was prevention, both the general one - to be an example for others so that they refrain from committing crimes, and the special one - to correct convicts, to accustom them to law-abiding behavior.

The Panopticon was not built in England during Bentham's lifetime. The Holford Committee rejected the plan of the Panopticon to build the nationwide Millbank Penitentiary. But certain elements of the Panopticon penitentiary system were used in prison systems in the United States and Europe. These include strong rules of discipline, requirements for prison staff, cost-effectiveness of confinement, public control of the execution of punishments, and private prisons.

Keywords: Jeremy Bentham, Panopticon, panopticon penitentiary system, the Holford Committee.